

Identiteitsontwikkeling van en in een lerarenopleiding

Antwoorden op het Appel van de Ander

Barbara de Kort

Eburon
Utrecht 2019

ISBN 978-94-6301-259-1

Uitgeverij Eburon
info@eburon.nl / www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

© 2019. B.E. de Kort. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Voorwoord	11
Inleiding en onderzoeksvraagstelling	15
1. Identiteit en organisatie-identiteit	21
1.1. Identiteit	21
1.1.1. Identiteit is een dynamisch construct, in ontwikkeling	22
1.1.2. Narratieve identiteit	22
1.1.3. Identiteit als relationeel proces	23
1.1.4. Identiteit en plaats en tijd	23
1.2. Organisatie-identiteit	23
1.2.1. Organisatie-identiteit als een telkens weer veranderend construct	25
1.2.2. Organisatie- identiteit, geconstrueerd in narratieven	26
1.2.3. Organisatie-identiteit als relationeel constructieproces	27
1.2.4. Organisatie-identiteit en plaats en tijd	27
1.3. Intermezzo: een eerste aanzet voor een onderzoekskader	28
1.3.1. Langs welke weg kan identiteit als constructieproces zichtbaar gemaakt worden?	28
1.3.2. Hoe kan over identiteit als constructieproces gesproken worden?	29
1.3.3. Wat kan verder onderzocht worden?	29
1.4. Nadere verkenning ten behoeve van het onderzoekskader	30
1.4.1. Proces	30
1.4.2. Narratieven	30
1.4.3. Agency en Structure, performed en produced identity	32
1.4.4. Narratieve analyse en discoursanalyse	34
1.4.5. Positionering	34
1.4.6. Ever produced narrative	36
2. Levensbeschouwelijke identiteit – identiteit	37
2.1. Identiteit als levensbeschouwelijke identiteit van een school	38
2.2. Levensbeschouwing en religie	40
2.2.1. Verkenning	40
2.2.2. Belangrijke lijnen	48
2.3. Levensbeschouwelijke identiteit	48

2.3.1.	Persoonlijke levensbeschouwelijke identiteit	49
2.3.2.	De levensbeschouwelijke identiteit van een (onderwijs-)organisatie	51
2.3.3.	Benaderingen van (collectieve) levensbeschouwelijke identiteit	52
2.4.	Conclusies en duidingen	64
2.4.1.	Levensbeschouwelijke identiteit	64
2.4.2.	Dilemma van deductief of inductief	65
2.4.3.	Narratieve benadering	65
2.4.4.	Inhoudelijk onderzoekskader en de onderzoeksvraagstelling	65
3.	Onderzoeksontwerp en methodologische verantwoording	67
3.1.	De onderzoeksvraag	67
3.2.	Onderzoeksontwerp	68
3.2.1.	Een sequentiële aanpak	68
3.2.2.	Vijf componenten	69
3.2.3.	De vijf episodes	69
3.3.	Interpretatief onderzoek	71
3.4.	Opzet en verantwoording van het onderzoek	74
3.4.1.	Afbakening van het onderzoeksgebied	74
3.4.2.	Cross-case study	73
3.4.3.	Iteratie, recursiviteit en dynamische flexibiliteit	75
3.4.4.	Methoden	79
3.4.5.	Uitwerking in de opzet en uitwerking van het onderzoek	82
3.4.6.	Neerslag in deze studie	84
3.4.7.	Verantwoording	85
3.4.8.	Persoon, rol en plaats van de onderzoeker	88
3.5.	Relevantie van het onderzoek	90
4.	Wat voorafging aan de totstandkoming van de Marnix Academie	93
4.1.	Historie van het Utrechtse protestants-christelijke opleidingsonderwijs in vogelvlucht	93
4.2.	Levensbeschouwelijke kleuren in de periode voorafgaand aan de fusie	96
4.3.	Ervaringen van binnenuit in de periode voorafgaande aan de fusie	98
4.3.1.	De Marnix Kleuterkweekschool	99
4.3.2.	De H.P.A. Jan van Nassau	100
4.3.3.	De C.P.A. Rehoboth	101
4.4.	Duiding van de situatie tot aan de fusie	102
5.	De aanloop tot de fusie van 1984	105
5.1.	Landelijke context en ontwikkelingen in vogelvlucht	105
5.2.	Utrechtse stappen richting fusie	108

5.3.	Ervaringen van binnenuit	112
5.4.	Duidingen van de stappen richting fusie	113
6.	De fusie van 1984 en daarna	117
6.1.	Het landelijke beeld	117
6.2.	De Marnix Academie	120
6.3.	Ervaringen van binnenuit	124
6.4.	Duiding van de periode van de fusie en daarna	126
7.	Het verhaal in visitaties en accreditaties	129
7.1.	De landelijke achtergronden	129
7.2.	Ontwikkelingen in en rond de lerarenopleidingen, specifiek de pabo's	131
7.3.	De Marnix Academie en visitaties en accreditaties	136
7.3.1.	De visitatie van 91/92	136
7.3.2.	De visitatie van 95/96	140
7.3.3.	De visitatie van 2002	143
7.3.4.	De accreditatie van 2009	145
7.3.5.	De accreditatie van 2014	148
7.3.6.	Ervaringen van binnenuit	149
7.3.7.	Duiding van de episode van visitatie en accreditatie	151
8.	Hoog Zelfsturende Programmering	157
8.1.	De landelijke achtergronden	157
8.2.	De Marnix Academie en zelfsturing	159
8.3.	Ervaringen van binnenuit	163
8.4.	Duiding van de episode HZP	164
9.	De formulering van een beroepsbeeld	169
9.1.	De landelijke achtergronden en ontwikkelingen	169
9.2.	De Marnix Academie en een beroepsbeeld	173
9.3.	Ervaringen van binnenuit	179
9.4.	Duiding van de episode van het ontwikkelen van een beroepsbeeld	181
10.	De totstandkoming van het strategisch plan 2013-2017	185
10.1.	Landelijke ontwikkelingen	185
10.2.	De Marnix Academie en de keuzes voor 2013-2017	190
10.3.	Ervaringen van binnenuit	196
10.4.	Duiding	198
11.	Het verhaal en de verhalen van de Marnix Academie (1984-2014)	201
11.1.	De achtergronden bij het verhaal en de verhalen van de Marnix Academie	201

11.2.	De landelijke ontwikkelingen en dominante discoursen	202
11.3.	Het verhaal en de verhalen van de Marnix Academie	205
11.4.	Duiding van het verhaal en de verhalen	211
11.5.	De reconstructie	214
11.6.	Produced en performed identity	216
11.7.	De levensbeschouwelijke laag	217
12.	De levensbeschouwelijke laag/oriëntatie	219
12.1.	De Federatie Christelijk HBO	222
12.2.	DBO en DCBO	225
12.3.	Commissie Identiteit	228
12.4.	Verantwoording van de identiteit van de Marnix Academie	231
12.5.	Lectoraat Dynamische Identiteitsontwikkeling	234
12.6.	Ervaringen van binnenuit	235
12.7.	Duiding	236
12.8.	Religie/ levensbeschouwing beyond a concept	239
12.8.1.	Lived Religion	239
12.8.2.	Liquid Religion	240
12.8.3.	Hybrid Religiosity	240
12.8.4.	Transreligious Multiplicity	241
12.9.	Duiding hernomen	242
13.	Conclusies en aanbevelingen	247
13.1.	Terugblik en hoofdlijnen	247
13.2.	Conclusies ten aanzien van onderzoeksvraagstelling en subvragen	249
13.2.1.	Identiteit als dynamisch begrip	249
13.2.2.	Organisatie-identiteit en het dynamische begrip	249
13.2.3.	Reconstructie-framework	250
13.2.4.	Het eigen verhaal, de eigen verhalen	250
13.2.5.	Levensbeschouwelijke identiteit	251
13.3.	Conclusies: de narratieven en discoursen geduid	253
13.3.1.	De verhalen van de Marnix Academie	253
13.3.2.	De duiding en waardering van de context	255
13.3.3.	De levensbeschouwelijke gelaagdheid	257
13.4.	Conclusies ten aanzien van de relevantie van het onderzoek	258
13.4.1.	Wetenschappelijke relevantie	258
13.4.2.	De maatschappelijke relevantie	259
13.5.	Aanbevelingen	259
13.5.1.	Aanbevelingen voor verder onderzoek	259
13.5.2.	Aanbevelingen voor verdere uitwerking en praktisch handelen	260

Bijlage 1: Literatuurlijst	263
Bijlage 2: Lijst documenten extern	285
Bijlage 3: Lijst documenten intern	290
Bijlage 4: Lijst figuren	298
Bijlage 5: Lijst gebruikte afkortingen	299
Bijlage 6: Lijst geïnterviewde collega's	302
Bijlage 7: Gespreksleidraad interviews	303
Bijlage 8: Gespreksleidraad groepsinterview	306
Bijlage 9: Onderzoeksdata	309
Bijlage 10: Samenvatting	310
Bijlage 11: Summary	325
Bijlage 12: Curriculum Vitae	339

Inleiding en onderzoeksvraagstelling

Ter inleiding

Gedurende een groot deel van mijn leven ben ik in aanraking geweest en verbonden geweest met levensbeschouwelijk georiënteerd onderwijs. Vanaf de kleuterschool tot en met de middelbare school heb ik onderwijs genoten in protestants-christelijke scholen, zowel in hervormde als in gereformeerd synodale scholen. De hervormde context kende ik van huis uit; het was, zoals ik me kan herinneren, een verrassende ervaring om - gedurende een jaar - lager onderwijs in een gereformeerde school te volgen. Ik kende die wereld niet en was verbaasd over het feit dat er nauwelijks verschil met de hervormde context was. 'Ik lijk gewoon op hen', was mijn gedachte.

Ook mijn arbeidzame leven is geheel verbonden geweest met levensbeschouwelijk georiënteerd onderwijs. Dat lag, zou je kunnen zeggen, voor de hand met mijn opleiding en met de op diverse scholen verkregen lesopdracht: godsdienstonderwijs, soms uitgebreid met de aanduiding levensbeschouwelijke vorming. Toch was het ook meer dan dat: ik voelde en voel me thuis in die contexten waarin een levensbeschouwelijke oriëntatie – soms heel nadrukkelijk – aan de orde is.

Het grootste deel van mijn onderwijsloopbaan ben ik verbonden geweest aan de Marnix Academie te Utrecht. Ik startte bij een van de rechtsvoorgangers van de Marnix Academie, namelijk de Hervormde Pedagogische Academie Jan van Nassau. Na een dienstverband van zeven jaar bij de Jan van Nassau verliet ik (noodgedwongen door de fusies) die omgeving om na betrekkingen elders na tien jaar terug te keren, opnieuw in de rol van docent godsdienstige vorming. Vanuit die rol leidde ik een onderwijskundig vernieuwingsproject, werd ik opleidingsmanager en tenslotte lid (en waarnemend voorzitter) van het College van Bestuur. Na mijn terugtreden (op eigen verzoek) uit die laatste rol keerde ik terug in de rol van docent (ditmaal hogeschoolhoofddocent) om in masteropleidingen onder andere *normatieve professionalisering* te doceren.

Zowel in de jaren van het onderwezen worden als tijdens de vele jaren van zelf onderwijzen zag ik de levensbeschouwelijke oriëntatie telkens aan de orde komen, zag ik een ontwikkeling in de levensbeschouwelijk georiënteerde onderwijspraktijk en zag ik in documenten en uitingen een verschuiving in opvattingen en een zoektocht naar formuleringen voor die oriëntatie. Ik heb in die discussies en zoektochten ook actief geparticipeerd, door nieuwe praktijken te ontwikkelen, bijdragen te leveren in de door-denking (van het belang) van heroriëntaties in de praktijk van levensbeschouwelijke en godsdienstige vorming, en voor de Marnix Academie zelf een levensbeschouwelijk

georiënteerd beroepsbeeld te ontwikkelen en in nota's de keuze voor een formulering als *open christelijke instelling* te legitimeren.

De wijzigingen en verschuivingen in wat ook wel de levensbeschouwelijke identiteit van de Marnix Academie genoemd wordt, maken nieuwsgierig. Die nieuwsgierigheid heeft op verschillende zaken betrekking:

- Allereerst heeft de nieuwsgierigheid betrekking op het *wat*: Hoe zag die identiteit eruit, hoe werd die beleefd en hoe heeft die zich ontwikkeld? Deze vragen kunnen geduid worden als een reconstructievraag: Wat heeft zich op welke wijze wanneer ontwikkeld?
- Tot die reconstructie behoort ook de vraag naar het *hoe*: Wie of wat speelde een rol bij die verschuivingen en ontwikkelingen? Ging het om bewuste keuzes of om een zich ontwikkelende context, die noopte tot verschuivingen?
- Onder de reconstructievragen liggen de *meta-vragen*: de vraag naar levensbeschouwelijke identiteit an sich, de vraag naar organisatie-identiteit en de vraag wat onder beide (levensbeschouwing en organisatie) verstaan kan worden.
- Tenslotte zijn er de *waarderende* vragen: de vraag naar de inhouden van de oriëntatie, en het belang en de relevantie van die inhouden. Wellicht is de belangrijkste waarderende vraag: Is het (in de huidige maatschappelijke ontwikkelingen) houdbaar en wenselijk om binnen een onderwijsinstelling een levensbeschouwelijke oriëntatie te hebben en daar op verschillende wijzen werk van te maken? Zelfs sterker: is het mogelijk inherent aan onderwijsinstellingen om werk te maken van een levensbeschouwelijke oriëntatie?

De waarderende vraag sluit aan bij wat zich al enige tijd binnen de Marnix Academie als vraag aandient: is de '*p.c. op de gevel*' en in de officiële naam nog wel gewenst en houdbaar? In het dagelijkse spraakgebruik wordt al gekozen voor *open christelijk*. Maar hoe open is open dan? En is *open christelijk* niet een *contradictio in terminis*? Die vragen leiden tot verschillende standpunten: 'onderwijs hoort openbaar onderwijs te zijn, niet gekoppeld aan religieuze tradities en instellingen'; 'geloven is een zaak voor thuis'; 'we zijn onvoldoende herkenbaar christelijk geworden; de stagescholen hebben daar klachten over'; 'een studente die vanuit een geloofsovertuiging mannen geen hand wil geven, hoort niet thuis op de Marnix'; 'in de islam gelden toch heel andere waarden, die strijdig zijn met het christendom?', - om maar enkele standpunten en opmerkingen weer te geven. Deze standpunten geven overigens wel aan dat er spanning op de zaak zit: met het debat over de levensbeschouwelijke oriëntatie wordt wel het hart der dingen geraakt.

Onderzoeksvraagstelling

De nieuwsgierigheid en de wijze waarop de Marnix Academie zich levensbeschouwelijk profileert, leiden tot een onderzoeksvraagstelling, waarin levensbeschouwelijke, organisatorische en pedagogische invalshoeken aan elkaar verbonden worden. Deze onderzoeksvraagstelling luidt:

Hoe is de organisatie-identiteit van de Marnix Academie in een periode van 30 jaar vormgegeven en hoe kan het (mogelijk ook meerstemmige) verhaal van de Marnix Academie gereconstrueerd, geduid en gewaardeerd worden?

De in de vraagstelling genoemde periode van 30 jaar laat zich als volgt verklaren: in 2014 bestond de Marnix Academie 30 jaar. Einde 2014 trad ik terug als lid en waarnemend voorzitter van het College van Bestuur van de Marnix Academie en startte ik met de verkenning van een mogelijke onderzoeksvraagstelling. Hoewel de periode van 30 jaar dus betrekkelijk willekeurig is gekozen, geven die 30 jaar tegelijkertijd de mogelijkheid om ontwikkeling zichtbaar te maken; daarnaast biedt het tijdvak voldoende mogelijkheden om *kritische situaties* te benoemen en nader te onderzoeken als episodes in het zich ontwikkelende verhaal. Het begrip *kritische situatie* is ontleend aan Vos & Keuken (1984), die een kritische situatie (in de context van *werken aan schoolidentiteit*) omschrijven als 'een beschrijving van een schoolsituatie waarin iets gebeurt dat van fundamenteel belang is, volgens mensen die bij een school betrokken zijn, en die bij overdenking en bespreking verhelderend werkt voor wat betreft overwegingen, waarden, waarderingen en eventuele suggesties voor verandering' (Vos & Keuken 1984: 9).

De centrale onderzoeksvraagstelling bevat twee componenten: de vraagstelling en de doelstelling van het onderzoek. De vraagstelling is gericht op het verstaan, analyseren en waarderen van de ontwikkeling van de (levensbeschouwelijke) identiteit van de Marnix Academie. De doelstelling van het onderzoek is een drievoudige:

- Allereerst is er een persoonlijke doelstelling: vanuit mijn professionele betrokkenheid bij de Marnix Academie (en breder: bij levensbeschouwelijk georiënteerd onderwijs) wil ik aan het verstaan en begrijpen van deze onderwijsinstelling een bijdrage leveren. Dat begrip kan mogelijk van strategische betekenis zijn voor de organisatie zelf.
- Het onderzoek is daarnaast gericht op de bijdrage die met deze studie geleverd kan worden aan de theorievorming rond de ontwikkeling van (een ook levensbeschouwelijk georiënteerde) identiteit van (onderwijs-)organisaties.
- Tenslotte wordt met deze studie beoogd om, door middel van waardering van de ontwikkeling van de identiteit, een bijdrage te leveren aan het verstaan van normatieve aspecten van identiteit en identiteitsontwikkeling.

De studie naar de ontwikkeling van de (levensbeschouwelijke) identiteit van de Marnix Academie te Utrecht levert een bijdrage aan inzichten in de ontwikkeling van levensbeschouwelijk georiënteerd onderwijs. Het in de studie ontworpen en gehanteerde onderzoekskader biedt zicht op de wijze waarop ontwikkeling en dynamiek aan de orde zijn in die levensbeschouwelijke identiteit. Bij de ontwikkeling spelen verschillend elementen een rol. Aan de hand van het gehanteerde kader wordt zichtbaar welke dynamiek zich tussen de verschillende elementen manifesteert. Het onderzoekskader bestaat uit 'overdraagbare' elementen. Daarmee is het kader mogelijk ook als model voor beschrijving en analyse van andere onderwijsorganisaties dan de Marnix Academie te gebruiken.

Dat in deze studie de ontwikkeling van de levensbeschouwelijke identiteit wordt onderzocht binnen de casus van levensbeschouwelijk georiënteerd *hoger* onderwijs, maakt de uitkomsten van deze studie op specifieke wijze extra relevant. De context van het hoger onderwijs in Nederland is van alle onderwijscontexten het meest geseculariseerd en ontzuild. Het begrip *secularisatie* wordt hier op verschillende manieren gebruikt: het gaat enerzijds om het proces van ontkerkelijking en loslaten van geïnstitutionaliseerd geloof en anderzijds om ontgoddelijking van levensbeschouwing en daarmee samenhangende uitingen. Hoe binnen die omgeving een instelling voor hoger onderwijs 'zoekt naar het verhaal' (van de levensbeschouwelijke identiteit), maakt de aanwezigheid *dynamiek* tussen een contingente wereld (de context) en het antwoord daarop in het narratief van de identiteit (Scherer-Rath 2014) – zoals verwacht mag worden – in het bijzonder duidelijk.

De onderzoeksvraagstelling leidt tot de volgende subvragen:

- Het zoeken naar de vormgeving van de organisatie-identiteit in een periode van dertig jaar leidt als eerste tot de vraag naar de aard van het begrip 'identiteit': Gaat het bij identiteit om een vast gegeven (een essentie) of is er sprake van ontwikkeling?
- Als er sprake is van identiteit in ontwikkeling: Hoe is deze identiteit in ontwikkeling te reconstrueren en te beschrijven?
- Als over identiteitsontwikkeling gesproken kan worden als verhaal (narratief), gaat het dan om een of meer verhalen? En daarbij kan ook de vraag gesteld worden of het van belang is om te kijken naar 'Wie vertelt wat in welke context?'
- Hoe kan die ontwikkeling (verwoord en beleefd in narratieven) geduid en gewaardeerd worden? Gaat het om eigen en op zichzelf staande verhalen? En: is er ruimte voor eigen en op zichzelf staande verhalen?
- Hoe is wat wel als 'levensbeschouwelijke identiteit' wordt aangeduid, te positioneren en te beschrijven? Kan of moet de ontwikkeling van de levensbeschouwelijke identiteit benaderd worden als onderdeel van de gehele identiteitsconstructie?
- Hoe ziet het (mogelijk ook meerstemmige) verhaal van de Marnix Academie eruit?
- Hoe kan de ontwikkeling van de identiteit van de Marnix Academie geduid en gewaardeerd worden?

Overzicht opzet studie

Voor het onderzoek naar de vraagstelling wordt allereerst een theoretisch kader ontwikkeld en beschreven. In dat theoretisch kader wordt de vraag naar de aard van het begrip 'identiteit' beantwoord (in ontwikkeling), wordt het begrip organisatie-identiteit verkend (collectief constructieproces) en wordt duidelijk dat het constructieproces narratief van aard is: de ontwikkeling wordt niet alleen in narratieven verteld, de narratieven zelf zijn onderdeel van het constructieproces.

In het theoretisch kader wordt verder onderzoek gedaan naar de hantering en invulling van het begrip 'levensbeschouwelijke identiteit'. Het onderzoek maakt zichtbaar dat identiteitsontwikkeling (altijd) levensbeschouwelijk geladen is en dat daarom niet

apart gesproken hoeft te worden over *levensbeschouwelijke identiteit*. In de hantering van het begrip levensbeschouwelijke identiteit zit bovendien het gevaar dat (levensbeschouwelijke) identiteit benaderd wordt als een vast gegeven of kenmerk.

Op basis van dit kader is de vraagstelling verder uitgewerkt en beantwoord. Er is allereerst een *reconstructieraamwerk* ontwikkeld. Dat raamwerk of framework biedt inhoudelijke ankerpunten voor de reconstructie van de identiteitsontwikkeling en biedt mogelijkheden om die ontwikkeling ook inhoudelijk te beschrijven en te duiden. Vervolgens is er een methodologische verantwoording van het onderzoek: het gaat om een case study, waarbij op basis van documentenonderzoek en *open-ended* interviews een narratieve analyse en een discoursanalyse worden uitgevoerd. Bij de analyses wordt ook gebruik gemaakt van inzichten uit de *positioneringstheorie* van Harre & Langehove (o.a. 1999) en Bamberg (o.a. 2004). Zo worden reconstructie, analyse en duiding van de identiteitsontwikkeling van de Marnix Academie gepresenteerd.

Deze presentatie leidt tot het opnieuw en nader aan de orde stellen van de ontwikkeling van de levensbeschouwelijke gelaagdheid. Daarbij worden aan de hand van theologische en filosofische benaderingen als *Implicit Religion* (Bailey 1997), *Religion: Beyond a concept* (De Vries 2008), *Lived Religion* (Ganzevoort & Roeland 2014), *Liquid Religion* (De Groot 2008), *Transreligious Multiplicity* (Kalsky 2017) en *Hybrid Religiosity* (Berghuijs 2017) de praxis en conceptualisering van de levensbeschouwelijke oriëntatie of laag tegen het licht gehouden en van een mogelijk duidingskader voorzien.

Aan het slot van deze studie worden conclusies geformuleerd en worden aanbevelingen gedaan voor verder onderzoek en verdere ontwikkeling en doordenking van levensbeschouwelijk georiënteerd denken en handelen in (onderwijs-)organisaties.

Leeswijzer

De vraag naar de aard van het begrip 'identiteit' wordt in hoofdstuk 1 beantwoord. Dat geldt ook voor de vragen naar het hoe van het reconstructieproces, de narrativiteit van en in identiteitsontwikkeling en de vraag naar ruimte voor eigen verhalen. Die laatste vraag wordt gekoppeld aan het debat rond *agency and structure* en wordt toegespitst op het onderscheiden van *produced* en *performed identity*. Daarbij wordt ook een koppeling gemaakt met de positioneringstheorie.

In hoofdstuk 2 worden de begrippen 'levensbeschouwing' en 'religie' en het begrip *levensbeschouwelijke identiteit* nader verkend. Bij die verkenning wordt uitvoerig in beeld gebracht op welke wijze dat begrip in de context van het Nederlandse onderwijs is gehanteerd en geïnterpreteerd. In hoofdstuk 2 wordt geconcludeerd dat het hanteren van het begrip 'levensbeschouwelijke identiteit' als iets wat als *apart en als los fenomeen* beschreven kan worden geen recht doet aan het feit dat identiteitsontwikkeling in den brede levensbeschouwelijk geladen en gelaagd is en dat daarmee identiteit een ook

levensbeschouwelijk geladen concept is. Het begrip 'levensbeschouwelijke identiteit' kan dan ook als een pleonasme worden getypeerd.

In hoofdstuk 3 wordt het onderzoeksontwerp uitgewerkt en beschreven en van een methodologische verantwoording voorzien. Het gaat om interpretatief (en dus kwalitatief) onderzoek, waarin iteratie, recursiviteit en dynamische flexibiliteit aan de orde zijn. Bij het onderscheid tussen *performed* en *produced* identity (met daarin de levensbeschouwelijke gelaagdheid) is het van belang om de reconstructie niet langs een inductieve of deductieve weg vorm te geven, maar te kiezen voor een abductieve methode. Narratieve analyse en discoursanalyse worden toegelicht en toegepast in de onderzoeksopzet en -uitwerking. In dit hoofdstuk is ook aandacht voor de persoon, rol en plaats van de onderzoeker; er wordt daarbij aangesloten bij de betekenis en de waarde van 'the space in between' (Corbin Dwyer & Buckle 2009).

In de hoofdstukken 4 tot en met 10 wordt de reconstructie van de identiteitsontwikkeling van de Marnix Academie beschreven en geduid, aan de hand van vijf *episodes* in de periode van 1984 – 2014. De reconstructie wordt tot één verhaal bijeengenomen en samengevat in hoofdstuk 11.

Op basis van de beschreven reconstructies wordt in hoofdstuk 11 vastgesteld dat het mogelijk is gebleken om aan de hand van het reconstructieraamwerk de ontwikkeling van de identiteit van de Marnix Academie in beeld te brengen. Daarbij is zichtbaar geworden dat het om een multivoocaal narratief gaat, waarbij *discursive agency* (o.a. Butler 1997b) aan de orde kan zijn en in het geval van de Marnix Academie meermalen aan de orde bleek te zijn. Zichtbaar is ook, dat bij de duiding en reconstructie van de levensbeschouwelijke laag in de identiteitsontwikkeling verlegenheid, onvermogen of onwil aan de orde zijn, als het gaat om de conceptualisering van die laag.

In hoofdstuk 12 wordt daarom nader ingezoomd op de levensbeschouwelijke gelaagdheid. Enerzijds door in de periode van 1984 – 2014 enkele episodes naar voren te halen waarin die laag sterk aan de oppervlakte kwam, anderzijds door een mogelijk aanwezige verlegenheid, onvermogen of onwil om die laag te duiden, nader te analyseren aan de hand van contemporaine filosofische en theologische overdenkingen en inzichten. De analyse leidt tot de conclusie dat werk gemaakt moet worden van reconceptualisering, van een conceptuele paradigmashift.

In hoofdstuk 13 worden tenslotte conclusies en aanbevelingen geformuleerd. De conclusies maken de relevantie van het onderzoek zichtbaar. In de aanbevelingen zijn suggesties voor verder onderzoek en verdere ontwikkeling opgenomen.

1. Identiteit en organisatie-identiteit

In dit hoofdstuk wordt een theoretisch kader ontwikkeld en beschreven. Als eerste worden de begrippen identiteit en identiteitsontwikkeling nader verkend. Vervolgens wordt in beeld gebracht wat onder organisatie-identiteit kan worden verstaan en op welke wijze dat begrip wordt gehanteerd en toegepast. De verkenningen leiden tot conclusies ten aanzien van de hantering van de begrippen identiteit, identiteitsontwikkeling en organisatie-identiteit in het kader van deze studie.

1.1. Identiteit

Het begrip *identiteit* kent een betrekkelijke jonge historie als het gaat om de theoretische hantering van het begrip. In veel gevallen wordt naar psycholoog Erik Erikson verwezen als degene die het begrip (her-) introduceert (zie bv. Buijs et al. 2003: 15 en Gleason 1983: 914). Erikson publiceert in de vijftiger jaren van de vorige eeuw enkele artikelen die resulteren in zijn bekende werk *Identity, Youth and Crisis* (1968). Erikson verwijst overigens in zijn artikelen en boeken zelf naar Freud, die het begrip *identificatie* introduceerde (Gleason 1983: 915). Naast Erikson zijn ook anderen -zoals Mead (zie o.a. 1967) met het concept van *I and Me /The Self-* op het begrip *identificatie* verder gegaan. Vanaf de zestiger jaren van de vorige eeuw wordt het begrip *identiteit* breed en gevarieerd gehanteerd. Erikson definieerde identiteit als een gevoel van bij voortduring dezelfde zijn, herkenbaar voor zichzelf en anderen, ook bij veranderingen in de relatie tot de ander. Later formuleert onder andere Nias (1984) dit als de *substantial self* en de *situational self*, daar waar zij spreekt over de (professionele) identiteit van leerkrachten (zie ook Geerdink 2007: 44).

In de brede hantering van het begrip *identiteit* ontvouwen zich grofweg twee benaderingen: identiteit is gesitueerd in de *psyche* (vergelijk the *substantial self* van Nias) en wordt gevormd en verder ontwikkeld door interactie met de omgeving, of identiteit is het product van interactie tussen het individu en de omgeving (Gleason 1983: 918) en is daarmee voortdurend in ontwikkeling (vergelijk the *situational self* van Nias).

Deze tweedeling wordt verder uitgewerkt en verfijnd in verschillende benaderingen. Benwell & Stokoe (2006) benoemen de ontwikkeling van de benaderingen van identiteit als paradigmashift, van het denken over identiteit als 'internal project of the self' naar 'identiteit als product van het sociale' (social identity theory) en identiteit als 'fluid, fragmentary, contingent and, crucially, *constituted in discourse*' (p 17). Benwell &

Stokoe pleiten voor een discursieve benadering van identiteit, omdat deze benadering – zo veronderstellen zij – ‘may reconcile some of the most entrenched dualisms characterising identity research. They [i.e., discursive approaches, bdk] are, for example, able to explicate the processes by which people orient to consistency in their accounts of themselves and other people (underpinning the view of identity as ‘fixed’), whilst simultaneously showing that identity is contingent on the local conditions of the interactional context’ (p 17-18).

De benadering van identiteit als ‘geconstitueerd in discoursen’ biedt mogelijkheden om te spreken over ontwikkeling, over de relatie en interactie met de context, en over de behoefte om in het construeren van identiteit samenhang en continuïteit aan te brengen. De benadering van Benwell & Stokoe overstijgt daarnaast de gesignaleerde tweedeling in benaderingen van identiteit. Bovendien wordt de stap naar een narratieve benadering van identiteit ondersteund, op basis van wat eveneens door Benwell & Stokoe wordt geponeerd, namelijk dat ‘identiteit in narratieven wordt geconstrueerd’ (2006: 130).

Wanneer wij Benwell & Stokoe volgen, komen we tot de volgende typering van het begrip identiteit:

1.1.1. Identiteit is een dynamisch construct, in ontwikkeling

Identiteit is geen statisch gegeven, maar een zich telkens ontwikkelend construct. Enkelen geven er zelfs de voorkeur aan om het begrip identiteit te vervangen door ‘identity work’ of ‘identity flow’ (zo o.a. Gioia et al. 2013). Ook Verhaege (2013) geeft aan dat ‘identiteit steeds een product is, een constructie op grond van een wisselwerking tussen degene die de identiteit draagt en de ruimere omgeving’ (2013: 39).

Wanneer identiteit als proces of als ontwikkeling wordt gezien, ligt het voor de hand om op zoek te gaan naar een hantering van het begrip identiteit, waarin aan die dynamiek recht wordt gedaan. In een narratieve benadering van identiteit is er aandacht voor de dynamiek. Meer en meer wordt benadrukt, dat wij in een narratief/ in narratieven identiteit construeren (Benwell & Stokoe 2006: 130). Een narratieve benadering onderstreept het proceskarakter, het dynamische ontwikkelingskarakter en de op wisselwerking gebaseerde constructie van identiteit.

1.1.2. Narratieve identiteit

Jansen (2002) gaat in haar studie *Talen naar God* te rade bij de Franse filosoof Paul Ricoeur. Zij doet dat omdat Ricoeur haars inziens ‘zich precies beweegt op die terreinen die we betreden als we de roep om een nieuwe taal goed beluisteren’ (2002: XVI). Het gaat Ricoeur daarbij steeds om het *zelfverstaan van mensen* in combinatie met en in beweging gebracht door het *verstaan van teksten* [cursivering van Jansen]. Daarbij introduceert Ricoeur de notie van *narratieve identiteit*, van toepassing op het individu en de gemeenschap. Narratieve identiteit is een creatieve notie, waarbij sprake is van steeds

in de maak zijn [cursivering Jansen]. Mensen zijn verhalende en verhalen ontvangende wezens, ook gericht op 'hoe ga ik verder', wat is de volgende stap. We zien dit terug bij Rhodes & Brown (2005) die over verhalen zeggen: 'Narrative involves the unfolding of a story of events and experiences over time. Emplotment is a key feature of narrative, [...]' (Rhodes & Brown 2005: 187).

1.1.3. Identiteit als relationeel proces

In een narratieve benadering is ook aandacht voor het uitgangspunt, dat identiteit geen gefixeerde *entiteit* is, maar een zich ontwikkelend proces dat vorm krijgt in de interactie met anderen. In de interactie met anderen ontvouwt identiteit (ontwikkeling) zich. Wie we zijn (identiteit), kan verstaan worden als 'accomplished, disputed, ascribed, resisted, managed and negotiated in discourse' (Benwell & Stokoe 2006: 4). Dat geldt evenzeer voor de onderzoeker en het onderzoek naar het *verhaal* van de identiteit. 'Researchers and people in organizations are actively involved in the narrative reconstitution of organizations, and the choices made about what is included and excluded in the stories that are told and re-told by the researchers' (Rhodes & Brown 2005: 188).

1.1.4. Identiteit en plaats en tijd

De constructie van identiteit in narratieven is geen constructie in het luchtledige. De constructie vindt binnen een bepaalde context plaats. Tijd en plaats spelen daarbij een rol. Het zijn ook deze elementen die in een narratieve benadering voluit aandacht krijgen en als constituerende elementen voor het narratief worden gezien. Ricoeur (o.a. 1988, 1991) wijst op het belang van de notie *tijd* bij de constructie van narratieven. Hij vraagt aandacht voor het onderscheid tussen lineaire tijd (de tijd die voortschrijdt in minuten, uren enzovoort) en fenomenologische tijd (de wijze waarop we betekenis weven rond verleden, heden en toekomst). Ricoeur introduceert het begrip 'menselijke tijd' als een combinatie van beide. 'Time is particularly important in the building of a narrative, [...], because it gives sequence and structure of the events and experiences that shape our sense of who we are' (Kenny, Whittle & Willmott 2011: 27). Dat geldt ook voor de notie *plaats*. Plaats wordt hier ook als context opgevat. In een narratieve benadering is aandacht voor vragen als: Waar en wanneer wordt het verhaal verteld? Wie is de hoorder? Wie vertelt en wie niet?

1.2. Organisatie-identiteit

Alvorens nader in te gaan op het begrip *organisatie-identiteit* wordt eerst een korte verkenning gedaan in het domein van de organisatiekunde en organisatie-theorieën. In dat domein wordt over het algemeen gesproken over organisaties als 'samenwerkingsverbanden van mensen, gericht op het bereiken van één of meer doelen' (Polling & Kampfraath 2007: 21). In de betrekkelijk jonge discipline van de organisatiewetenschap zijn in de loop van de tijd verschillende theorieën ontwikkeld rond de vraag hoe deze samenwerkingsverbanden werken en hoe deze te beïnvloeden zijn of hoe zij

beïnvloed worden en hoe de sturing plaats vindt of zou moeten plaats vinden. Polling & Kampfraath (2007) schetsen een ontwikkeling in deze theorievorming en besluiten hun schets met onderwerpen, die in de huidige theorievorming aan de orde komen. Zij zien afnemende aandacht voor efficiency, meer aandacht voor processen, meer aandacht voor motivatie en groepsgedrag, meer aandacht voor leiderschap, voor sturing en voor strategie en concurrentie.

Een bijzonder voorbeeld van de verdere ontwikkelingen in de organisatiewetenschap is de bijdrage van Braun & Kramer (2015). Zij richten zich op organisatiecultuur en maken daarbij gebruik van inzichten en benaderingswijzen vanuit de antropologie. Organisaties bewegen en bestaan uit groepen mensen, die als *tribes* aangeduid kunnen worden. Voor de 'veranderreis' bieden Braun & Kramer een 'model voor onderweg'. Daarmee vragen zij aandacht voor de veranderbaarheid en veranderlijkheid van organisaties.

Een speciale bijdrage aan de organisatiewetenschap is geleverd door Gareth Morgan in zijn standaardwerk *Beelden van organisatie – Images of Organization* (1992). In dat werk biedt Morgan een wijze van denken over organisaties aan, die dienstig kan zijn om 'de werkelijkheden van de organisatie beter te zien, interpreteren en benaderen' (Morgan 1992: 9). Morgan introduceert de *metafoor* als een manier van denken en zien, ook waar het om het verstaan van organisaties gaat. Hij beschrijft verschillende metaforen voor organisaties en besluit zijn bijdrage met de volgende 'statements': 'Wij kunnen organisaties alleen maar leren kennen door onze ervaring. Wij kunnen metaforen en theorieën gebruiken om die kennis en ervaring uit te drukken en ons begrip met anderen te delen, maar we zullen er nooit zeker van zijn dat we absoluut gelijk hebben' (1992: 335). 'Organisatie wordt steeds gevormd door de onderliggende beelden en ideeën; we organiseren terwijl we imaginiseren, en het is altijd mogelijk om op diverse manieren te imaginiseren' (1992: 337).

Dat 'imaginiseren' wordt in het werk van Rob van Es (2009) welhaast letterlijk opgepakt in zijn benadering van *organisatieverandering*. Van Es kiest de kunst (film, beeldende kunst en poëzie) als casuïstiek om tot een diagnosemodel voor organisatieverandering te komen. Dat te ontwikkelen model moet – dat is het uitgangspunt van zijn onderneming – leiden tot een aansprekend model voor het 'veranderen van organisatieprocessen vanaf de basis' (2009: 14). Van Es benoemt de 'bovenstroom en de onderstroom van organiseren'. De bovenstroom is bewust, rationeel en directief. Deze bovenstroom wordt beheerst door het bedrijfseconomische en bedrijfskundige vocabulaire en de daarbij passende stijl van denken (2009: 77, 78). De onderstroom is onbewust, irrationeel en associatief. Die onderstroom is niet te managen. Bovenstroom en onderstroom zijn communicerende vaten: naarmate er meer druk komt uit de bovenstroom op de ene plaats, zal er meer tegendruk komen uit de onderstroom op een andere plaats. En andersom (2009: 78). Aan de bovenstroom en de onderstroom verbindt Van Es metaforen: machine, politiek, cultuur en hersenen als metaforen voor de bovenstroom;

organisme, moraliteit, zelfrestrictie en flux als beelden voor de onderstroom. Hij bewerkt daarmee de door Morgan geïntroduceerde metaforen en deelt deze in twee groepen (bovenstroom en onderstroom) in. Deze bewerking wordt aangevuld met drie 'verbindende metaforen', waaronder die van de *strategie* (als verbindende metafoor voor de bovenstroom om deze te versterken). Daarnaast de metafoor van de *collage* (een weefsel van theorie en praktijk, ontleend aan Hatch, 1997) als verbindingsmetafoor tussen boven en onderstroom en geduid als 'de praktische organisatie-identiteit'. Tenslotte het beeld van de *rizoom* (ontleend aan Jackson & Carter, 2006), een kluwen van toevallig tot stand gekomen verbindingen in de onderstroom. Deze beelden vormen samen een model voor organisatie-diagnose.

Binnen het domein van organisatiekunde en -theorie wordt sinds de jaren 80 van de vorige eeuw ook aandacht besteed aan organisatie-identiteit (we zien het begrip ook bij Van Es, zie hierboven). Albert & Wetten (1985, in Hatch & Schultz 2004) zijn de eersten die het begrip organisatie-identiteit van een theoretisch kader voorzien. Sindsdien volgden velen, vaak daarbij aansluiting zoekend bij de sociale identiteitstheorie. Binnen de theorievorming over organisatie-identiteit komen we een tweedeling tegen die vergelijkbaar is met wat we bij identiteitstheorieën aantreffen: het functionele perspectief (organisatie-identiteit als over het algemeen statische en objectief bestaande entiteit) en het discursieve perspectief, waarbij de organisatie-identiteit een (extreem) fluïde construct is. In beide perspectieven wordt overigens de nadruk gelegd op het feit dat een organisatie niet een op zichzelf staande entiteit is, maar altijd verbonden is aan een collectief, een groep die de organisatie vormt of construeert. De term organisatie-identiteit is een metaforische term: 'The concept of 'organizational identity' is considered metaphorical in that it involves a linguistic utterance in which the combination of words is conjunctive, semantically anomalous at first (organizations do not literally have an identity) and also literally deviant in the sense that the source or vehicle term of 'identity' has originally or conventionally been employed in relation to different concepts and domains (...)' (Gibbs 1996, geciteerd in Pullen, Beech & Sims 2007: 44). Het benoemen van organisatie-identiteit als metafoor sluit aan bij Morgan en Van Es (zie hierboven).

Vanuit het voorafgaande komen we tot de volgende typering:

1.2.1. **Organisatie-identiteit als een telkens weer veranderend construct**

In ons spreken over organisaties lijkt het zo te zijn, dat we een organisatie veelal benaderen als entiteit, als iets dat als zodanig bestaat. We spreken over organisaties als levende mechanismen en zeggen bijvoorbeeld dat een organisatie ook *lerend* kan zijn (o.a. De Caluwé & Vermaak 2006). Op het moment dat we zoeken naar wat een organisatie dan precies is (en dat is tevens de vraag naar de identiteit van de organisatie), blijkt die vraag niet eenvoudig te beantwoorden. Het is niet het gebouw of de inrichting van het gebouw, het is niet de naam, het adres of het genoemd worden door anderen. In organisatie-theorieën zien we dan ook steeds vaker benadrukt worden, dat de identiteit van organisaties niet als entiteit benaderd dient te worden, maar als proces (of als

werkwoord). Organisatie-identiteit wordt daarbij gezien als een telkens weer veranderend construct (zie ook 1.1.1). Daarbij moet wel aangetekend worden dat sommige (onderdelen van) constructen lange tijd kunnen overleven, maar in de loop van de tijd anders geduid kunnen worden.

Organisatie-identiteit of collectieve identiteit is een discursief construct, vevat in collectieve identiteitsverhalen (zie hieronder), die door mensen worden verteld, die beschreven worden in de geschiedenis(verhalen) van de organisatie en die vevat zitten in websites en andere tekstuele en beeldende uitingen (Brown 2006: 733). Interessant daarbij is de aandacht die door Drori, Delmestri & Oberg (2015) wordt gevraagd voor de iconografie van organisaties. Zij richten zich in het bijzonder op de iconografie van universiteiten 'als institutionele narratieven'. Deze institutionele narratieven omschrijven zij als 'symbolische ordeningen, die zin geven aan sociale contexten en gebeurtenissen en daarmee ook identiteiten construeren' (Drori, Delmestri & Oberg 2015: 6). Daarbij gaat het niet alleen om talige uitingen als vertelde verhalen en beschreven mission-statements; taal gaat verder dan 'spoken words', maar heeft ook betrekking op alles wat als 'tekens' aangeduid zou kunnen worden: beelden, symbolen, gedragingen enzovoort. Drori, Delmestri & Oberg richten zich in hun bijdrage op visuele artefacten, zoals door de universiteiten gehanteerde logo's. Zij onderzoeken 826 logo's en classificeren deze logo's uiteindelijk in vier onderscheiden 'identiteitsnarratieven': het gilde-achtige klassieke narratief, het professioneel wetenschappelijk narratief, het lokaal gesitueerde narratief en organisatienarratief/ het georganiseerde narratief. Zij omschrijven deze vier onderscheiden narratieven en geven daarbij aan dat het instituutnarratief vertaald wordt in een logo, maar dat omgekeerd het logo ook het narratief (mede) construeert. Zij stellen de vraag wat een universiteit inspireert om een nieuw instituutnarratief te construeren. Zij verwijzen naar de veranderingen in de sociale context en zeggen over de huidige verschuivingen: 'The recent rise of "brand society" is carried forward by globalization and its universale themes, by professionalization and rationalization that also penetrate university administration, by marketization and commercialization of knowledge that is also fueled by assumptions about fierce global competition, and by mediatization which opens new venue for legitimacy strategies. These forces come together to drive the university to change from being a "Republic of Scholars" into an organization' (Drori et al. 2013 en Krücken & Maier 2006, zo geciteerd in Drori, Delmestri & Oberg 2015: 15).

1.2.2. Organisatie-identiteit, geconstrueerd in narratieven

Het construct van organisatie-identiteit bestaat uit *identiteits-relevante* narratieven. Brown (2006: 734) zegt daarover: 'I regard the identities of organizations as being constituted by the totality of collective identity-relevant narratives authored by participants. This conception permits recognition that collective identities are most often complicated discursive constructs, with some shared elements, but also replete with contradictions'. Brown volgt hier Czarniawska-Joerges (1994: 198) die organisatie-identiteiten omschrijft als 'continuous processes of narration where both the narrator and the audience formulate, edit, applaud, and refuse various elements of the ever produced narrative'.

Brown hanteert de metafoor van 'a patchwork quilt of narrative episodes stiched together through shared conversations, and rippled, with stories variously borrowing threads from each other, continuing and extending some, and seeking to unravel others' (Brown 2006: 735). Sommige narratieven zijn diep ingebed in de structuur van de *quilt*, met draden naar andere narratieven, terwijl andere narratieven zich aan de randen van de quilt bevinden. Het resultaat is een doek waaraan voortdurend gewerkt wordt, rafelig op sommige plaatsen en rijk bewerkt op andere plekken (Brown 2006: 735).

1.2.3. Organisatie-identiteit als relationeel constructieproces

Door organisatie-identiteit te benaderen als 'ever produced narrative' kunnen we ook aansluiten bij wat over identiteit is opgemerkt en als typering is weergegeven. Het gaat bij organisatie-identiteit om een gecompliceerd discursief construct (zie Brown 2006: 7). Bij organisaties gaat het om samenwerkingsverbanden, om collectieven. Op basis daarvan kan geconcludeerd worden dat het ook bij de constructie van organisatie-identiteit gaat om een relationeel constructieproces. En zelfs meer: constructies van organisatie-identiteit zijn constitutieven voor organisaties als zodanig. Anders gezegd: een organisatie heeft geen verhaal, maar *is* een verhaal en *is* vanwege en door de geconstrueerde verhalen. Het kan, naast een tot op zekere hoogte gedeeld narratief of gedeelde narratieven, daarbij gaan om heel verschillende verhalen van verschillende groepen binnen een organisatie: 'As narrative constructions, organizations are emphatically not simple, monolithic or homogeneous. Rather, they are discursively polyphonic or heteroglossic (multi- language) entities in which individuals and groups simultaneously and sequentially trade in narratives' (Brown 2006: 734).

1.2.4. Organisatie-identiteit en plaats en tijd

Het aspect van *tijd* zit in narratieven vevat. Denk daarbij aan een mogelijke omschrijving van narratief als een verslag van gebeurtenissen over/ in een bepaalde tijdspanne. We kunnen hier opnieuw Ricoeur volgen, die aangeeft dat het abstracte concept van tijd betekenis krijgt voor de mens 'to the extent that it is organized as a narrative, and reciprocally, that the narrative is meaningful to the extent that it portrays the features of temporal experience' (Ricoeur 1984; ook Jameson 2001, zo geciteerd in Brown 2006: 740). Collectieve identiteitsnarratieven zijn vaak verslagen/ verhalen over hoe organisaties zich hebben ontwikkeld. In die narratieven wordt het begrip tijd als een flexibele narratieve bron gehanteerd; daarnaast creëert de hantering van het begrip tijd noties als samenhang, doelgerichtheid en continuïteit.

Met het begrip *tijd* valt ook het licht op *plaats*, opgevat als de plek en als de context. In het narratief spelen die beide een rol en beïnvloeden beide het narratief.